

УДК 821.09:81'23:159.922

Скляр Ірина,
кандидат філологічних наук, доцент, докторант
кафедри української та світової літератур
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

**ПСИХОПОЕТИКА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА / ЛІНГВІСТИЧНА /
ПСИХІАТРИЧНА: КОРЕЛЯЦІЯ ЗМІСТОВИХ АСПЕКТІВ**
Присвячується пам'яті доктора філологічних наук, професора
Козлова Анатолія Васильовича

Стаття продовжує цикл публікацій автора, в яких висвітлюється проблема психопоетикального дискурсу в сучасному літературознавстві. Узагальнюються і систематизуються змістові межі й об'єкти психо- в літературознавчому, мовознавчому, психологічному контекстах. Визначається коло проблем психопоетики як психологічно спрямованого напрямку і методу дослідження, пов'язаних із специфікою її міждисциплінарної наукоємності.

Ключові слова: *психопоетика, психолінгвістика, суб'єкт / об'єкт мовлення, художнє мовлення, психіатричне літературознавство, характерологічний і психопатологічний аналіз твору.*

Literature / linguistic / psychiatric psychopoetics: correlation of content aspects.

The article continues the cycle of the author's publications, which highlights the problem of psychopoetical discourse in contemporary literary criticism. The content psycho- borders and objects in the literary, linguistic, psychological contexts are generalized and systematized. The circle of problems of psychopoetics as a psychological direction and method of research connected with the specificity of its interdisciplinary science-intensiveness is defined.

Key words: *psychopoetics, psycholinguistics, subject / object of speech, artistic speech, psychiatric literary criticism, characterological and psychopathological analysis of the work.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Необхідність переосмислення специфіки літератури поряд із загальними процесами у

світовій гуманітаристиці зумовлює активне залучення методологій суміжних наук для розв'язання питань, які зазвичай залишалися поза інтересами вітчизняного літературознавства. До таких належить і проблема психопоетики, про яку *«все ще не маємо науково переконливої концепції»*, та на часі її *«максимально ґрунтовне вивчення»*, – слушно підкреслював А. В. Козлов [Козлов 2013 : 8, 13], актуалізуючи проблему одухотворення повсякденності, засобів і прийомів як споглядальницького відтворення психіки автора й персонажів в літературі й літературознавстві. Про активне вироблення смислового наповнення психопоетики говорить і С. П. Михида, зауважуючи, що її *«понятійний апарат і чітка структура залишаються не усталені»* [Михида 2012 : 71]. Не можна й іногрувати досить протирічливу думку Ю. Еткінда, який називав психопоетику описовою, водночас підкреслюючи, що вона не претендує на догматичне вчення, адже вже *«являє собою множинну саморобних, самодостатніх теорій, розроблених окремими авторами <...>»*, які почасти *«не повністю сформульовані ними»* [Еткінд 2005 : 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідження, у яких найчастіше йдеться про психологію сприйняття художньої літератури або психологію літературної творчості, психологічну інтерпретацію сюжету, образ автора й психосвіт автора-творця, психотип персонажа тощо, науковці, насамперед, пов'язують із психопоетикою літературознавчою. Так, наприклад, у контексті вивчення класичного психологізму Л. Гінзбург, А. Єсін, І. Страхов визначали форми, засоби, прийоми, які в художньому творі відображають психологію героїв, Ю. Еткінд характеризував психологічну динаміку всередині прозового мовлення, А. Козлов досліджував психоментальність письменника й персонажа, Т. Пастух – проблеми поетики в аспекті художньої психографії, психології сприймання художнього твору, психології героїв твору та психологічних проблем, С. Ковпик – структуру психіки літературних героїв, поетику ситуативних психічних станів, психопоетику автобіографій, А. Черниш – психотип митця в ментальному, історичному, біографічному

аспектах, С. Михида – змісто- й формотворчі чинники художності, реконструкцію психосвіту та психоструктури письменника, Н. Ізотова – психонаратив романів, М. Нестелєєв – «проективний самоаналіз» як універсальну психоаналітичну концепцію розуміння креативно-рецептивного коду існування художньої творчості. Авторитетними й знаковими, що стали підвалинами багатьох літературознавчих робіт, без сумніву, в цій царині залишаються психоаналітичні студії С. Павличко, Н. Зборовської та ін.

Проте огляд численних наукових розвідок, присвячених висвітленню окремих теоретико-методологічних підходів до техніки психопоетичного аналізу художнього тексту як наслідку психічної самореалізації митця, з'ясуванню функціональності форм, засобів і прийомів психопоетичного зображення у світлі авторської світоглядної позиції, формування психосвіту митця в літературознавчому, лінгвістичному й психологічному дискурсах, використання і застосування власне поняття «психопоетика» у мовознавчій науці, підміна одних понять іншими, обумовлена, напевно, браком філологічних знань у фахівців-психологів, психологічних – у філологів, зумовив потребу змістового уточнення її категоріальних складових, а відтак робить наше дослідження **актуальним**.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Ми не ставимо за **мету** дослідження історії розвою психопоетики, адже детально про це висвітлено у працях В. Белянїна, О. Леонтьєва, С. Михиди, В. Пищальникової, а лише визначення змістових меж і об'єктів *психо-* в літературознавчому, мовознавчому, психологічному контекстах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сьогодні психологи-дослідники сходяться на думці, що між мистецтвом і психологією відсутні будь-які інші сполучники, окрім «і (та)». Психологія є тією наукою, переконують науковці інших галузей, яка тісно взаємопов'язує механізми пізнання людини, характерні як для науки, так і для мистецтва. На підтвердження тому слушною є думка засновника німецької класичної філософії, Г. В. Ф. Гегеля, про те, що мистецтво отримує

своє істинне підтвердження в науці [Гегель 1971]. Про спільне між наукою (психологією) і художньою літературою говорив М. Горький: *«Між наукою і художньою літературою існує чимало спільного: і там, і тут основну роль відіграють спостереження, порівняння, вивчення (дослідження). Митцєві, як і вченому необхідно оперувати уявою та допитливістю – інтуїцією»* [цит. за Потапова 2000 : 37] (переклад наш. – І. С.). Французький письменник і літературний критик, Анатоль Франс, про зв'язок художньої творчості й науки відзначав, що наука без літератури схематична і груба, а література без науки порожня, бо сутність літератури – знання.

Отже, проблема взаємодії дискурсів наукового й художнього вимагає, на думку М. Кагана, міждисциплінарного підходу [Каган 1995 : 14–19].

Визначальна складність психопоетики обумовлена її специфікою, зокрема наукоємністю, перебуванням на межі психології, лінгвістики й літературознавства, історії, естетики. У брошурі Геймана Штейнталя «Філологія, історія та психологія та їхні взаємовідносини», що була представлена у вигляді виголошеної лекції на зустрічі філологів в Мейсені 1863 року (Німеччина), обґрунтовується позиція історико-філологічного психологізму: подібно до того як натураліст зводить сукупність природних речей до одного принципу – до матерії, дух, тобто історичне життя людства, також зводиться до свого принципу, а саме – до душі. При цьому, як натураліст *«розуміє під матерією лише сукупність законів, яким підкоряються матеріальні явища, так для психолога душа означає лише сукупність законів, які керують духовними явищами, душевними подіями»*. Історик же бачить в психічних законах принцип, що лежить в основі історичних явищ [Steinthal 1864 : 15].

Тож, В. Пищальникова розуміє «психопоетику» як психолінгвістику художнього мовлення (художнього тексту). Відомий лінгвіст і психолог О. Леонтєв розглядав психопоетику як розділ психолінгвістики. Учений зазначав, що, на відміну від змістового розуміння психопоетики В. Пищальниковою, його є ще вужчим, адже ґрунтується на дослідженні

психолінгвістичних особливостей вірша, віршованого мовлення. Психолінгвістика тексту досліджує, як, власне, текст існує у свідомості тих, хто його сприймає, підкреслює В. Белянін [Белянін 2003 : 7], і лише за умов широкого розуміння предмета психолінгвістика тексту стає ближчою до психостилістики й психопоетики [Белянін 2003 : 7].

Психолінгвістика, ацентуючи увагу на трьох основних предметних аспектах, зокрема на мовленнєвих актах, мовленнєвих діях і мовленнєвих реакціях, своїм *об'єктом* визначає конкретні мовленнєві події, що характеризуються процесуальністю, наявністю суб'єкта мовлення, об'єкта або його адресата, мотиву, інтенції або мовленнєвого наміру, мети, змісту або предмета мовного спілкування, мовних або семіотичних засобів. *Предмет* – співвідношення особливості зі структурою та функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, та мовою як головною «продукуючою» образу світу людини, з іншого.

Отже, психолінгвістичні дослідження спрямовані на аналіз мовних здібностей людини в її відношенні до мовленнєвої діяльності й розглядають механізми появи й сприйняття мовлення у зв'язку із функціями мовленнєвої діяльності в суспільстві та з розвитком особистості.

Психолінгвістичні розвідки почасти обмежують функціонування і наповнення терміна «психопоетика», адже подібна локальність природно не може влаштувати запити ані теоретика, ані історика літератури, які визначають теоретичний інструментарій і намагаються охопити психологічний дискурс митця і тексту в контексті літературного процесу: «<...> визначальним у працях психолінгвістів стає **суб'єкт мовлення**, носій таких, а не інших фонологічних, семантичних, синтаксичних структур, тоді як для історика й теоретика літератури – **об'єкт** – автор, який окрім самовиражальних і сублімаційних інтенцій виконує й виражальну функцію, створюючи нову естетичну реальність. При цьому він існує і за межами художнього тексту, у власне біографічному дискурсі, де відбувається процес становлення його особистості» [Михида 2012 : 73, 74].

Предмет дослідження *психопоетики літературознавчої* досить широкий, ним є і проблема психотворчої діяльності митця в контексті аналізу його психографії, психіки реципієнта (А. Козлов), залежності результатів творчої діяльності митця від його психосвіту (С. Михида), проблема підходу до особистості автора з позиції дослідження його психобіографії (С. Ковпик), «психологічної точки зору» як образу автора та його ментальної позиції, елемента композиційної структури твору, наративної стратегії художнього викладу тощо.

Основні недоліки літературознавства обумовлені саме невизначеністю його методології, якраз його перебуванням «на стику», «на грані» різноманітних наук. Маємо також той факт, що представники інших філологічних і гуманітарних наук, досліджуючи, наприклад, «художнє мовлення» й маючи його за спільний предмет вивчення, активно прагнуть застосовувати й посилаються на методологічні розробки лінгвістики, що пішла набагато вперед від інших наук, ігноруючи часом той факт, що мова йдеться про власне лінгвістичну методологію.

Саме це і продовжує давати основу для різного роду теорій, які проголошують самоцільність і самоцінність, а часом і безглуздість слова в літературознавстві. Неспроможність таких концепцій виявляється лише в тому випадку, якщо ми розуміємо, що художнє «слово» не є словом у власному розумінні і його неприпустимо розглядати у співвідношенні з реальним, практичним мовленням. Слово в літературі являє собою не різновид мовлення, а *форму* здійснення художньої мети, художнього сенсу, та з цієї точки зору воно розуміється не самоцільно й не самоцінно, а, навпаки, сповнене глибокої змістовності і напруженої цілеспрямованості.

Так, В. Кожинов розмежовував поетику від стилістики (лінгвістичної), розуміючи, що лише поетика здатна побачити в «мовленні художньому» форму мистецтва слова, оскільки «художнє мовлення» не є виміром практичного мовлення, це результат, «продукт» його художнього втілення. В художньому творі, наприклад, діалог це не якесь реальне мовленнєве спілкування, а одна зі

сторін форми цього твору, що бере участь у створенні певного художнього світу [Кожинів 1974].

Ю. Еткінд розумів психопоетику як область філології, яка розглядає співвідношення «думка – слово», причому термін «думка» розумівся не тільки як логічний умовивід і раціональний процес розуміння, але й вся сукупність внутрішнього життя людини. Думка відтворює зміст «внутрішньої людини», різноманіття і складність процесів, що протікають в її душі. У збірці найкращих літературознавчих робіт Юхима Еткінда «Психопоэтика. «Внутренний человек» и внешняя речь: статьи и исследования» (2005) психопоетика є систематизованим вивченням досить конкретних співвідношень між літературним, висловленим у тексті словом і поза- й дотекстовою реальністю автора: його намірами, почуттями, образами, діями. У такий спосіб він усвідомлював, що, поставлені ним завдання, з одного боку, збагачували предмет дослідження, а з іншого – робили маловживаним увесь арсенал формальних методів прочитання тексту, який був таким важливим для Еткінда [Эткинд 2005].

Отже, автора цікавили недосліджені взаємини, які пов'язують літературу – «зовнішнє мовлення» з наукою про «внутрішню людину» й одночасне їх протиставлення. Цитуючи Льва Виготського, Ю. Еткінд називав літературу найбільш потужним знаряддям психології, хоча він і намагався дистанціюватися від наукової та ненаукової психології як позалітературної дисципліни. Найголовнішим аспектом цієї безмежної проблеми учений вважав співвідношення між літературним словом і позасловесною реальністю, що визначається негативно в її опозиції до слова.

Юхим Еткінд обстоював думку, що глибина внутрішнього переживання невимовна у слові (мові автора та його персонажа). Істина народжується від зіставлення конкретних деталей, а не від називання почуттів і думок. Єдиною мовою, що розкриває внутрішню людину, виявляється відсутність мови [Эткинд 2005 : 12–13]. При цьому «думка – слово» завжди виявляється

співвіднесеними з концепцією особистості художника та його творчою еволюцією.

У пізніх роботах Ю. Еткінда психопоетика – це метод детального опису психологічної динаміки всередині прозового мовлення [Эткінд 2005]. Так, наприклад, порівняльний аналіз потоку свідомості подружжя Кареніних дав можливість науковцю побудувати *«модель внутрішнього світу людини за Л. Толстим»*, від рівня «А» (тілесні відчуття) до рівня «Е» (думка про думки та їхня самооцінка).

Світ художніх образів має особливо велику цінність для психології та інших наук, пов'язаних з людською душею. Зокрема, психологи звертаються до мистецтва, бо прагнуть віднайти в ньому підтвердження власних гіпотез або відшукати нові, адже художня література містить невичерпні запаси матеріалів, без яких не може обійтися наукова психологія. Літературні герої, персонажі досить часто слугують прототипами та епонімами для психологічних і психіатричних концептів (наприклад, ефект Пігмаліона, синдроми Аліси в країні чудес, Манілова, Хлестакова, комплекс Едіпа та інших міфологічних особистостей). Так, мистецтво як посередник між душею та абсолютним, що створює мову душі, сприяє розвитку психологічного дискурсу про пізнання, почуття, волю, про усвідомлення, особистість тощо.

В. Белянін розробив новий напрям в області психопоетики й герменевтики, підхід до літературного тексту якого ґрунтується на виявленні емоційно-сислової домінанти, акцентуйованого світовідчуття, що лежить в її основі. Йдеться про психіатричне літературознавство.

Виходячи з пропонованої дослідником концепції, творча особистість митця є близькою до особистості акцентуйованої (психопатичної), в художньому тексті – її продукті – закарбовується уявлення про світ відповідно до того чи іншого типу акцентуації. Різноманітність психологічних типів творчої особистості породжує різноманітність і текстових структур. Текст розглядається не як іманентна сутність, а як елемент цілої системи «дійсність – концепція – мова – автор – текст – читач – проекція». Тому, переконує

В. Бесянін, інтерпретація читача залежить не тільки від самого тексту, а й від психологічних особливостей читача [Бесянін 1996 : 13–14].

О. Золотухіна зауважує, що такий прикладний підхід об'єднує обидві гілки «психіатричного літературознавства» – характерологічну й психопатологічну. *Характерологічний аналіз* літератури створено в рамках психології, він займається класифікацією характерів. Психіатри звертаються до літератури для ілюстрації власних (варіативних) типологій психопатологічних (П. Ганнушкіна, Е. Кречмер), акцентуєваних (К. Леонгард) особистостей. З позиції *психопатології* аналіз літературного тексту дозволяє виявити психічні відхилення його творця. У такому випадку художня творчість зводиться до рівня ілюстративного матеріалу, виходячи з якого дослідник-лікар ставить письменнику діагноз, констатує відхилення від середньостатистичної норми [Золотухіна 2009].

Такий міждисциплінарний досвід (психопатологія, психолінгвістика, психопоетика, герменевтика) є важливим для літературознавства насамперед тим, що дозволяє визначити основні явні й приховані засоби і способи впливу на читача. Емоційно-експресивна сторона твору, акцентуація його автора і механізми рецепції цікаві для тих, хто займається проблемою художнього психологізму, психологією художньої творчості. Помилково, однак, уявляти собі ніби література рухається услід за наукою, адже коли вона стає вторинною і займається ілюструванням, їй не вдається піднятися на високий рівень.

У теоретиків літератури, якими б не були плідними для них методи лінгвістики, психології та інших наук постановка питань має бути зовсім інакшою. Адже тут чіткою є різниця між поняттями мови й стилю, мовного явища та стилістичного прийому, суб'єктом мовлення і об'єктом тощо. Таким чином, лінгвістика і психологія виявляються в ланцюгу наук про природу, поезика – серед наук про дух. Поезика будується на ґрунті телеологічного принципу, через те виходить з поняття прийому; лінгвістика й психологія має справу з категорією причинності, й через те виходить з поняття явища як такого.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Досліджуючи психоісторію новітньої української літератури, Н. Зборовська акцентувала увагу на актуальності розробки індивідуальних методів психопоетики для українського літературознавства. На сучасному етапі розвитку літературознавства учені все більше переконуються в перспективності психопоетики, наприклад, як психологічно спрямованого напрямку в літературознавстві (С. Михида), методу і прийому (С. Ковпик), наголошуючи на тому, що в центрі уваги дослідника має перебувати саме витвір словесного мистецтва, а етичні, психологічні аспекти мають сприяти поглибленому й усебічному осягненню його сутності, зокрема й у світлі авторської світоглядної позиції, яка сприяє специфічному вияву художнього обдарування і зумовлює тематику й проблематику творчості.

Проте коло проблем, якими займається психопоетика, є досить широким і часом включає в себе абсолютно неоднорідний матеріал. Як і в психопоетиці літературознавчій, так і в лінгвістичній, і психіатричній діє постулат про множинність інтерпретацій тексту. А тому наша розвідка має на меті продовжити досліджувати проблему психопоетикального дискурсу в сучасному літературознавстві. Увага акцентуватиметься на визначенні теоретико-методологічних підходів до техніки психопоетикального аналізу художнього тексту та їхніх прийомів і теоретичному обґрунтуванню категоріальних складових, якими вони оперують.

БІБЛІОГРАФІЯ

Белянин 1996 – Белянин В. П. Введение в психиатрическое литературоведение / В. Белянин. – Munchen : Verlag Otto Sagner, 1996. – 281 с.

Белянин 2003 – Белянин В. П. Психолінгвістика : [учебник] / В. Белянин. – Москва : Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2003. – 232 с.

Белянин 2006 – Белянин В. П. Психологическое литературоведение. Текст как отражение внутренних миров автора и читателя / В. Белянин. – Москва : Генезис, 2006. – 320 с.

Гегель 1971 – Гегель Г. В. Ф. Лекции по эстетике : в 3-х т. / Г. В. Ф. Гегель. – Москва : Искусство, 1971. – Т.1. – С. 50-53.

Золотухина 2009 – Золотухина О. Б. Психологизм в литературе : [пособие] / О. Золотухина. – Гродно : ГрГУ, 2009. – 178 с.

Каган 1995 – Каган М. С. Взаимоотношения наук, искусств и философии как историко-культурная проблема / М. Каган // Гуманитарий : Ежегодник Академии гуманитарных наук. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1995. – С. 14–19.

Кожин 1974 – Кожин В. В. Об изучении художественной речи // Контекст–1974 : Литературно-теоретические исследования. URL: <http://wysotsky.com/0009/156.htm>.

Ковпик С. І. Психопоетика «автобіографії» Марка Черемшини / С. Ковпик // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство) : збірник наукових праць / за ред. О. С. Філатової. – № 1 (15). – квітень 2015. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – 292 с. – С. 70–73.

Козлов 2013 – Козлов А. В. Психіка письменника і персонажів як основа визначення психопоетики, ментальності і духовності твору (замість вступу) / А. Козлов // Літератури світу : поетика, ментальність і духовність. – 2013. – Вип. 1. – С. 5–13.

Леонтьев 1999 – Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики : [учеб. для студ. высш. учеб. завед.] / А. Леонтьев. – Москва : Академия, 1999. – 288 с.

Михида 2012 – Михида С. П. Психопоетика українського модерну : Проблема реконструкції особистості письменника : [монографія] / С. Михида. – Кіровоград : «Поліграф–Терція», 2012. – 352 с.

Потапова 2000 – Потапова В. Д. Психологія, поезія, проза : [учеб. пособие] / В. Потапова. – Донецьк : Юго-Восток, 2000. – 215 с.

Светликова 2005 – Светликова И. Ю. Истоки русского формализма : Традиция психологизма и формальная школа / И. Светликова. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 176 с.

Эткинд 2005 – Эткинд Е. Г. «Психопэтика. «Внутренний человек» и внешняя речь : статьи и исследования» / Е. Эткинд. – СПб. : Искусство-СПБ, 2008. – 704 с.

Steinthal 1864 – Steinthal H. Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen. Ein Vortrag gehalten in der Versammlung der Philologen zu Meissen 1863 in erweiternder Überarbeitung. Berlin: Ferd. Dümmler's Verlagsbuch handlung, Harwitz und Gossman, 1864. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Heymann_Steinthal.